

İBN HALDUN VE THOMAS R. MALTHUS'TA NÜFUS VE AHLÂK İLİŞKİSİ

Büşra BİLGİN*

ÖZ

Bu çalışma, toplumsal bir varlık olarak kabul gören insanın ilkel yaşamdan yerleşik/modern yaşama geçişi, bu serüvende nüfusun artış ve azalışına bağlı olarak toplumsal, iktisadi ve siyasi değişimlerin neler olduğuna ilişkin bir tartışmayı içermektedir. Bu tartışmada, bir tarihçi ve toplumbilimci olan İbn Haldun ile bir ekonomist ve iktisatçı olan Malthus'un görüşlerine yer verilmiştir. Amaç, nüfusun artışına ve denetimine bağlı olarak ahlâkın nasıl şekillendiğini bir ekonomist ve toplumbilimci gözüyle okumaktır. Her iki düşünürün çok farklı amaç ve bakış açısıyla ele aldığı nüfus-ahlâk ilişkisi meselesi, yer yer aynı zeminde buluştuklarını ve ortak kaniya vardıklarını da göstermiştir. Çalışmaya konu olan nüfus ve ahlâk arasındaki ilişki, bir taraftan ahlâkı şekillendiren en önemli hususun nüfus artış hızı olduğunu gösterirken diğer taraftan nüfusun denetim altına alınması olarak sonuçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Thomas R. Malthus, Nüfus, Ahlâk.

POPULATION AND MORALITY RELATIONSHIP IN IBN KHALDUN AND THOMAS R. MALTHUS

ABSTRACT

The study includes a discussion about the transition of human, who is accepted as a social being, from primitive life to settled/modern life, and the social, economic and political changes in this adventure depending on the increase and decrease of the population. In this discussion, the views of Ibn Khaldun, a historian and sociologist, and Malthus, an economist, are included. The aim is to read from the perspective of an economist and sociologist how morality is shaped depending on the increase and control of the population. The issue of population-morality relationship, which both thinkers addressed with very different purposes and perspectives, showed that they sometimes met on the same ground and reached a common opinion. The study, on the one hand, shows that the most important issue that shapes morality is the population growth rate, and on the other hand, it resulted in the control of the population.

Keywords: Ibn Khaldun, Thomas R. Malthus, Population, Morality.

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü. E-posta: busracosanay@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2918-6131. Artvin/Türkiye.

Makalenin geliş tarihi: 03.05.2024

Makalenin kabul tarihi: 11.10.2024

Submission Date: 03 May 2024

Approval Date: 11 October 2024

Giriş

1332 yılı Tunus doğumlu olan İbn Haldun, Orta Çağ İslam coğrafyasının bilim ve kültürde zirve yaptığı bir ortamda yetişmiş olmakla birlikte, modern düşüncenin Şark'taki en büyük temsilcisi olmuştur. O fikir özgürlüğü ile bağımsız bir ilmi, *umran ilmini* inşa edebilmiş ve bunu asla tarihten bağımsız bir zemine oturtmamıştır. Meriç'in de ifade ettiği üzere, "umran, bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü, içtimaî ve dinî düzen, âdetler ve inançlardır. Umran, tarihi ve insanı bütün olarak ifade eden bir kelime. Avrupa'nın hiçbir zaman ve hiçbir kelimesiyle kucaklayamadığı bir bütündür."¹ İbn Haldun bir geçit dönemi düşünürü olarak, geçmişini iyi analiz edebilmiş ve gelecek yeni düzenin bu tarihsel okuma ışığında anlaşılabilirliğini öngörebilmiştir. İbn Haldun ampirik bir tarih okuması yaparak, *Mukaddime*'sinde tarih ilminin iç yüzünün taklitçilik ve körü körüne nakilcilikten ziyade, bütün olayları sebep ve temelleriyle birlikte inceleyip değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu sebeple o, ele aldığı içtimai meseleleri, tarihte yaşanmış olayların sebep ve neticesi üzerinden tahlil etmiştir. Ancak içtimai meseleler de dâhil olmak üzere, "İbn Haldun'un ortaya attığı teoriler ve fikirler kısmen tarihi olayları inceleyerek, fakat daha çok içinde yaşadığı sosyal olayları ve hanedanlıkların hallerini gözlemleyerek ortaya koyulmuştur."² Bu nedenle İbn Haldun için "spekülatif felsefenin binasını yıkarak tercihinin *gerçek* yönünde yaptığı övgüsü yapılmaktadır."³ İbn Haldun'un içtimai konularda özellikle nüfus artışı meselesinde Malthus ile ilişkili görünmektedir. 1766 yılı Surrey doğumlu Thomas R. Malthus da İbn Haldun gibi, idealist açıklamalar yapmak yerine tarihten ilham alarak olayları tahlil etmeyi denemiştir.

Malthus, İbn Haldun gibi ilmî bir deha sayılamasa da 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında ortaya çıkan siyasal ve sosyal karmaşaya kendine münhasır bir iddia ile katılması ve toplumun gelecekteki iyileştirilebilirliğine dair öne sürdüğü fikirler bakımından anılmaya değer bir isimdir. Malthus genel manâda, Fransız devrimi ile başlayan reformların İngiltere'de nasıl bir sosyal ve iktisadi dönüşüme sebep olacağı üzerine tartışır ve bu tartışmayı tarih ilmine dayanarak gerçekleştirir. *Nüfus İlkesi* adlı eserinin tam da bu tartışmayı içeren bir yayın olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Meek'e göre bu eser, "Fransız Devrimini ve İngiltere'de reformcu çağdaş fikirleri hedef alıyordu... Ve Malthus'a göre nüfus

¹ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim, 2002, 86.

² Süleyman Uludağ, *İbn Haldun: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, Ankara: TDV, 1993, 3.

³ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi: İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*, 7. Baskı, çeviren. Ahmet Arslan, cilt 2, İstanbul: İletişim, 2013, 64.

ilkesi, insanların büyük çoğunluğunun yetkinleşebileceği düşüncesini kesin bir biçimde çürütmekte idi.”⁴ Malthus bu tartışmada, yoksulları koruyan yasaların kaldırılması ve nüfusu artırmaya yönelik her türlü sosyal araçların ortadan kaldırılması gerektiği yönünde taraf tutmuştur. Bunun sebebini nüfus artışının besin artışından daha hızlı olmasına ve böyle giderse çok kısa zamanda herkese yetecek kadar besin bulunamayacağı tezine dayandırmıştır. Buradaki ana husus, nüfus artışı ve besin arasındaki korelasyondur.

Temelde İbn Haldun ve Malthus’un, cemiyetleri ilkel ve toplumsal olarak iki genel başlık altında toplayabileceğimiz iki tür üzerinden ele aldığını görebiliriz. Topluların nüfus özelliklerinin ahlâkla olan ilişkisi ise, İbn Haldun’da siyasi-iktisadi bir mevzu iken Malthus’ta bu daha çok iktisadi bir meseledir. Ancak her ikisi de nüfus artışının ister siyasi ister iktisadi zeminde tartışılın doğrudan ahlâkla olan ilişkisine dikkat çeker.

İbn Haldun’un Nüfus-Ahlâk İlişkisi Üzerine Düşünceleri

İbn Haldun’un umran ilminin bir başka deyişle toplumsal yaşamın içeriğine baktığımız zaman onun toplum hayatında bedevilik ve hadarilik olmak üzere iki farklı yaşam biçiminden bahsettiğini görürüz. Bedevilik, çölde geçimini sağlayan ve göçebe olarak yaşayan insanların hayatını temsil eder. Hadarilik ise, bedevi yaşamın medenileşmesi, uygarlaşması veya şehirleşmesi sonucu oluşan yerleşik hayatı ifade eder. İbn Haldun, genel olarak toplumlarda önce bedeviliğin daha sonra hadariliğin ortaya çıktığını kabul eder ve “bedevi toplum yaşamını başa almasının sebebini, toplumsal yaşamın diğer görünümünden daha eski olması ve onlardan önce gelmesine bağlar.”⁵ İnsanların bir araya gelmelerinin temel sebebi zaruri ve temel ihtiyaçlarını karşılamak için yardımlaşmaktır. Eğer bu yardımlaşma üretimde bolluğa ve refaha yol açarsa yerleşik hayata ve her açıdan daha iyisini elde etmek için şehir hayatına yönelirler. Dolayısıyla “bütün insan toplumları birincisinden İkincisine giderler.”⁶

İbn Haldun insanı doğası gereği sosyal bir varlık olarak görür ve onun için toplumsal yaşamın kaçınılmaz bir gerçeklik olduğunu ifade eder. “İnsan, öteki canlılardan farklı olarak, toplumdaki düzeni koruması için bir hükümdara ihtiyaç

⁴ Ronald L. Meek, “Geçmişte Malthus”, *Nüfus Sorunu ve Malthus*, çeviren. Oya Yaylalı, Ankara: Sol, 1976, 10-11.

⁵ İbn-i Haldun, *Mukaddime I*, çeviren. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak, 2004, 76.

⁶ Ahmet Arslan, *İbn Haldun’un İlim ve Fikir Dünyası*, 3. Baskı, Ankara: Vadi, 2002, 98.

duyar ve yine yaşamını sürdürüp geçimini temin edebilmek için meslek edinir. Besin bulabilmek için bunları temin edecek sebeplere sarılır. Bununla beraber insan, beraberliğe ve dostluğa duyulan düşkünlükten ve ihtiyaçların gerektirmesinden dolayı bir kent veya mıntıkada toplu olarak iskân etmek anlamına gelen toplumsal yaşama (umran) ihtiyaç duyar. Çünkü insanlar, yaşamlarını devam ettirebilmeleri için yardımlaşma ve dayanışmaya ihtiyaç duyan bir yaratılıştadırlar.⁷ İbn Haldun'a göre toplumsal yaşam (umran) kaçınılmaz bir gerekliliktir.⁸ Çünkü insan yaşamı için zorunlu olan besin ihtiyacını tek başına karşılayamadığı için zorunlulukla bir araya gelmiş ve iş bölümü yapmıştır. Aynı zamanda insan kendisini ve elde ettiği besini koruyabilmek için de diğer insanlarla yardımlaşmaya ihtiyaç duyar. Dolayısıyla insanlar için yardımlaşmanın ve iş bölümünün olduğu böyle bir toplumsal yaşam modeline yönelmesi kaçınılmazdır. Bunun sonucu olarak da toplumsal düzen, hak ve hukuk gerekleri bağlamında bir hükümdar ve devletin gerekliliği ortaya çıkar.

42

Devlet olmak, insanları, rahatlığa, huzurlu ve sakin bir hayata, (bedevi hayatın) zorluk ve ağırlıklarından kurtulmaya ve yine bedevi hayattaki eksik olan yönleri giderip tamamlamaya yönlendirir.⁹ Bu iki ana toplumsal yaşam tarzı, ekonomik faaliyet tipleri, siyasî ve kültürel kurumları, ahlâkî, psikolojik özellikleri bakımından birbirlerinden belirgin bir biçimde ayrılmaktadırlar.¹⁰ İbn Haldun'a göre, hükümdarlık ve devlet olmak, asabiyetin en ileri noktasıdır. Uygur ve medenî bir yaşam da (yani genel olarak şehir hayatı ve yaşam tarzı da) bedeviliğin en ileri noktasıdır. Bu tip toplumsal yaşamda "iş bölümü olduğundan emeğinden fazla üretim yapma olanağı doğacaktır. Bu sebeple artan üretim beraberinde artan nüfusu da getirecektir. Bu bağlamda İbn Haldun için üretim ve nüfus birbirine bağlı iki iktisadi kavram"¹¹ olarak görünür. Üretim nüfus tarafından belirlenirken nüfus da üretimin artmasıyla gerekli iş gücünün sağlanması için artacaktır. Böylelikle medeni yaşamda bolluk, zenginlik, müreffeh yaşam standardına bağlı olarak devlet ve medeniyet de en gelişmiş hâlini alacaktır. Umranın ise bedevilik, medenilik, hükümdarlık gibi (yani umran için söz konusu olacak) bütün halleri ve aşamaları içine alacak belirli bir ömrü vardır. Tıpkı her şahsın belirli bir ömrü olduğu gibi.¹² Her devlet veya umran, bir

⁷ Haldun, *Mukaddime I*, 75.

⁸ Haldun, *Mukaddime I*, 79.

⁹ İbn-i Haldun, *Mukaddime II*, çeviren. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak, 2004, 467.

¹⁰ Arslan, *İbn Haldun*, 100-101.

¹¹ Nihat Falay, *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, İstanbul: Güryay, 1978, 32.

¹² Haldun, *Mukaddime II*, 507.

şahıs gibi doğar, büyür, gelişir ve yavaş yavaş çöküşe doğru ilerler. Dolayısıyla her toplum organik bir yapıya sahiptir; umran için medenilik son gelişme noktası olduğu için çöküş, en müreffeh zamanda başlar.

Devletin en gelişmiş zamanı olan medenilik zamanında, insanlar medeni yaşamın sağladığı bolluk ve refah seviyesine bağlı olarak lükse, konfora ve bunların getirdiği gösteriş ve şatafata alışırlar. Bu dönem İbn Haldun'a göre, şehvet ve arzulara tâbi olma aşamasıdır ve nefis –hem dini hem de dünyevi huzur ve istikrarın kaybolacağı- şatafatlı ve lüks alışkanlıkların her türlüşünün peşine takılır. Dini ve dünyevi huzuru ve istikrarı bozulur çünkü kişide bu alışkanlıklar, kolayca vazgeçemeyeceği şekilde yerleşip sabitleşmiştir ve artık kazancı bunların gerektirdiği harcamaları karşılamaya yetmez.¹³ Bu durum umranda ahlâkın bozulması, ölçüyü kaçırıp aşırılığa gitmekle devletin çöküşüne zemin hazırlar. İbn Haldun bu durumun özeldeki yani tek tek bireylerin bozulmasındaki sebebi ise şöyle açıklar; söz konusu alışkanlıkların masraflarını karşılamamanın derdine düşmeleri, her türlü kötülüğün (şehvi arzuların) peşinden koşmaları, birini elde ettikten sonra bir diğerine yönelmeleri, bunun ise kendilerine zarar vermesidir. Bu yüzden bu insanların çoğu doğruluktan ayrılırlar, kötülüğe bulaşırlar, sahtekârlık ve hile de dâhil olmak üzere her yolu deneyerek ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırlar.¹⁴ Bu kişiler artık her türlü kötülüğe bulaşır ve utanma ve hayâ duygusunu da bir kenara atarak hiç çekinmezler. Dolayısıyla bir toplumda tek tek bireylerin ahlâkı bozulursa tüm şehrin ahlâkı bozulur çünkü insanlar birbirlerine benzerler.

Umran bu son noktasına ulaşınca, canlıların yaşamında olduğu gibi bozulmaya ve ihtiyarlamaya başlar. Hatta diyebiliriz ki medenilik ve lüks neticesinde elde edilen ahlâk, bozulmanın ta kendisidir. Çünkü insan ancak, kendisine faydalı olacak şeyleri elde etmeye zarar verecek şeyleri de kendisinden uzaklaştırmaya ve ahlâkını, bunları gerçekleştirmek için gayret etme istikametinde tutmaya muktedir olursa insandır. Oysa medeni insan doğrudan, kendi ihtiyaçlarını temin edip gidermeye muktedir değildir. Sebebi ise, ya lüks ve rahatından dolayı bunları yapmaktan aciz olması ya da bolluk ve nimetler içinde yetişmiş olmasından dolayı kendisini böyle şeylerin üzerinde görmesidir. Ancak her iki durum da yerilecek bir özelliktir. Aynı zamanda medeni insan sert ve haşin kişiliğini eğitim ve disiplin ile kaybettiğinden kendini zararlı şeylerden uzaklaştırmaya ve ahlâkını sağlam tutmaya muktedir değildir.

¹³ Haldun, *Mukaddime II*, 507.

¹⁴ Haldun, *Mukaddime II*, 508.

Dolayısıyla medeni insan dini açıdan da bozulmuştur ve aslında o insanlığını kaybetmiştir. Böylece anlaşılan şu ki, medenilik, umran ve devletler için yükselme ve ilerlemenin durduğu yaştır.¹⁵ Günümüzde de bolluk ve zenginliğin insanları ve toplumları geliştirdiklerine yönelik bir düşünce vardır; ancak İbn Haldun'un o zamanki tezi, içinde bulunduğumuz zaman için de geçerli görünmektedir. Yani, bolluk insanları ve medeniyeti geliştirir ancak "fazla bolluğun toplumu sağlıksızlaştıracağı ve kişiliksizleştireceği de doğrudur."¹⁶

İbn Haldun'a göre ahlâk, doğal olarak içinde bulunduğu ortama bağlıdır. Bu sebeple, devletler farklı aşamalardan geçip yeni durumlara büründüğünde, devleti ayakta tutanlar da buna bağlı olarak yeni bir ahlâk anlayışı kazanırlar.¹⁷ Ona göre devletin başlangıcı bedeviliktir ancak devletin kuruluşunu refah, bolluk ve medenileşme takip eder. Şehirleşme her türlü ihtiyacı en güzel ve lüks şekilde karşılama ve bunlara yönelik sanatların ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla imkân ve lükslerin artmasıyla birlikte nefislerin meylettiği arzular ve zevkler de değişir.¹⁸ Bu da medenileşen toplumun yavaş yavaş ve zorunlu olarak bedevilikten medeniliğe geçtiği gibi ahlâkının da değiştiğinin göstergesidir.

44

İbn Haldun'a göre, bedevi toplumlar ahlâki değerlere medeni toplumlardan daha yakındırlar. Bunun sebebi, bedevi hayat süren insanların tabiatlarının, henüz lüks ve sefahat gibi tabii olmayan şeylerle bozulmamış olmasıdır. Medeni insanlar tabii şeylerin ötesinde refah ve lüksün getirdiği adet ve alışkanlıklarla zevk ve sefahate yöneldiklerinden, o nispette ahlâk ve faziletten de uzaklaşmaktadırlar. İnsan, tabiatı gereği ahlâklı olmaya daha ziyade eğilimli ise de şüphesiz o, tabiatın ve mizacın değil, adet ve alışkanlıkların bir ürünüdür.¹⁹ Dolayısıyla, İbn Haldun'a göre şehir yaşamı her bakımdan göçebelikten daha karmaşık ve bozulmaya yakındır.²⁰ Şehirler, istenilen ölçüde refaha ve bolluğa ulaşmış ve artık rahat ve huzurlu bir hayatı tercih eden toplumların edinmiş oldukları bir istikrar ve yerleşim yeridir.²¹ Şehrin veya genel olarak devletin kazancı artıp halkın refah seviyesi yükseldiğinde, zaruri ihtiyaç maddelerinin fiyatı azalır fakat lüzumlu ve lüks tüketim maddelerinin

¹⁵ Haldun, *Mukaddime II*, 510.

¹⁶ İlhami Ülger, *İbni Haldun: Işığın Kaynağı Doğu-4*, İstanbul: Berfin, 2004, 68.

¹⁷ Haldun, *Mukaddime I*, 249.

¹⁸ Haldun, *Mukaddime I*, 244.

¹⁹ Neşet Toku, *İlm-i Umran: İbn-i Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Van: Bilge Adam, 2000, 118.

²⁰ Murat Erten, *Hayatı, Eserleri ve Meseleleriyle İbn Haldûn*, İstanbul: Say, 2020, 246.

²¹ Haldun, *Mukaddime II*, 471.

fiyatları artar. Bu durum şehrin nüfusunun artışına da bağlıdır.²² Müreffeh şehirdeki “fertler, giderek artan harcamalarını karşılamak ve bitmeyen arzularını tatmin edebilmek amacıyla her türlü ahlâksız ve hukuksuz yola başvurmaya, ne olursa olsun kazanmaya, düştüğü yerden bir avuç toprak alarak kalkmaya ve bu amaçla diğer insanları zarara uğratmaya yönelirler. Bu hal onlarda giderek bir huy ve alışkanlık halini alır. Yeni nesil de ebeveynlerine uyararak böyle davranmaya başlar ve şehir denizi kötülük ve ahlâksızlıkla çalkalanmaya başlar.²³

İbn Haldun’a göre medeni toplumda refah ve lüks hâsıl olunca insanlar bu durumun ortaya çıkardığı adet ve alışkanlıkları kendilerine ahlâk edinirler. Öyle ki, insanlar söz konusu adet ve alışkanlıklarla karakterize olunca artık onları ne dinin ne de devletin kanunları kolay kolay bağlayabilir.²⁴ Hadaret ve refah ortamında oluşan kimsenin dini de ahlâkı da bozulmuş olur. Önce kudreti, sonra ahlâkı ve dini bozulan bir kişinin artık insanlığı da bozulmuş, bir çeşit şekil değişimine uğrayıp adamlığını kaybetmiş olur. Bu yüzden hadaret ortamında yetişen askerlerden çok bedevilik ortamında yetişen askerler devlete daha yararlı olur.²⁵ Nüfusun yoğun olduğu yerler medeni toplumlar olduğundan onların refah ve lükse ulaşımı kolaydır bu kolaylık ise medeni toplulukların ahlâkı üzerinde tembelleştirici, cesareti kırıcı ve bıkkınlık gibi olumsuz etkilere neden olmaktadır. Örneğin İbn Haldun, -o dönemde- İskenderiye’de Trablus’ta olduğu gibi şehir merkezlerinde rahatlık ve konfora alışmış insanların, artık savaştı kimliklerini kaybedip başkalarının korumasına muhtaç hale gelmiş olduğunu belirtir.²⁶ Dolayısıyla burada nüfus yoğunluğu ile ahlâk arasında doğrudan bir bağ veya ilişim kurulur. İbn Haldun asabiyetin (akrabalık, taraftarlık), dayanışmanın bedevi toplumlarda daha yoğun bir biçimde yaşandığını belirterek bu insanların daha ahlâklı olduğunu ifade eder. Bedevi yaşam daha basit ve insanların birbirlerine ihtiyaç duyduklarını derinden hissettikleri samimi bir yaşamdır. Bu insanlar, medeni topluma geçiş ile birlikte yukarıda ifade edilen değişimleri geçirip bozulmaya uğrarlar. Dolayısıyla medenileşme, şehirleşme ve nüfusun çoğalıp refaha ermesi çoğu zaman ahlâkı da beraberinde getirmeyebiliyor. Benzer görüşü ileride Rousseau da korkusuzca ifade etmiştir: “ilimlerimiz ve sanatlarımız tekâmüle doğru gittikçe ruhlarımız

²² Erten, *İbn Haldûn*, 253.

²³ Erten, *İbn Haldûn*, 263.

²⁴ Toka, *İlm-i Umran*, 117.

²⁵ Uludağ, *İbn Haldun*, 136.

²⁶ Haldun, *Mukaddime II*, 473.

bozulmuştur... Namus ve ahlâkın akıbeti de ilim ve sanatların tekâmülüne bağlıdır.”²⁷

Bir devlette, eğer yönetim halka karşı yumuşak ve şefkatli olursa, insanların geleceğe ilişkin emelleri ve beklentileri canlanır, ülkenin imarını ve kalkınmasını sağlayacak sebeplere sarılıp çalışırlar ve toplumun nüfusu da artar.²⁸ Ancak İbn Haldun'a göre bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak gelişen devletin gerileme ve çökme süreci de kaçınılmazdır. Çünkü nüfusun artması ve devletin birikimlerini zevke ve sefaya harcamasıyla halktan fazla vergi toplaması, halkın zirai işlerden uzaklaşmasına isyanlara ve devletin fakirleşmesine neden olur. Bu durum ise zorunlu olarak ölümlere yol açan kıtlık, açlık, isyan ve fitneler ile nüfusa bağlı olarak havanın kirlenmesi ve vebanın yayılması sonucunu doğurur.

Buradan hareketle İbn Haldun, devletin içtimai düzeninin bozulması, iktisatta ve sağlıkta sirayet eden bozulmaları nüfusun çoğalmasının sonucu olarak görür. İbn Haldun devletlerin belirli bir ömrünün olduğuna ve her devletin yıkılmaya mecbur olduğuna olan inancına dayanarak, nüfus artışının toplumun müreffeh seviyeye ulaşmasına imkân sağladığını ancak devletin en iyi zamanlarından sonra ihtiyarlık dönemine girdiğini ve gerilemek zorunda kaldığını ifade eder. Bunun sonucu olarak, toplumda kıtlık ve açlık, isyanlar ve fitneler, hastalıklar ve ölümler çoğalır. Ona göre bunun sebebi, devletin son zamanlarında yüksek vergilerle insanların ellerindeki mallar haksız yere alındığı için, halk zirai faaliyetlerden el çeker. Buna ek olarak, isyanlar ve ekinin ihtiyaç duyduğu doğal düzenin istikrarsızlığı da kıtlık ve açlığın önemli sebepleri olarak sayılabilir. Ölüm ve hastalıklar ise nüfusun artışına paralel olarak, şehrin havasının bozulması ve inşa edilen evlerin sıklığı ile bu evler arasındaki boşlukların az olmasına bağlı olarak artış gösterir. Toplumun kalabalık oluşu, havanın bozulması, rutubetli ve kötü kokulu olmasına sebep teşkil ederek veba gibi öldürücü hastalıkların artmasına sebep olmaktadır.²⁹ Ancak İbn Haldun bir başka yerde de Afrika'yı örnek vererek, oradaki umran canlı ve yeni olduğu zamanlar, Kâbis'in nüfusu da çok hareketliydi. Bu durum havanın dalgalanıp harekete geçmesine yardımcı oluyor ve böylece havadaki ağırlık azalıyordu. Sonuçta kokular ve hastalıklar çok fazla olmuyordu. Ancak nüfusu azalınca, havası durgunlaşmış, sularının da bozulmasıyla koku ve hastalıklar çoğalmıştır

²⁷ Jean Jacques Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk I, 2*. Baskı, çeviren. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: M.E.B., 1989, 18.

²⁸ Haldun, *Mukaddime I*, 402.

²⁹ Haldun, *Mukaddime I*, 402-403.

şeklinde bir ifadeyle nüfusun bazı beldeler de havada zorunlu olarak dalgalanma çıkardığını ve hastalıkları önlediğini belirtir. Çünkü humma gibi hastalıkların hazırlayıcısı olan havadaki rutubet ve kötü kokunun sebebi, havanın durgunluğudur.³⁰ Dolayısıyla havanın dalgalanması bu durgunluğu gidererek kötü kokunun ve rutubetin dağılmasına yardımcı olmaktadır.

İbn Haldun, nüfus artışının şehrin veya bölgenin kalkınması için gerekli bir ilerleme olduğunu ifade ederken aynı zamanda her ileri düzey toplumun nüfus artışının ve refah yüksekliği sebebiyle gerileme dönemine girmek zorunda oluşunu kaderci bir hipotezle savunur. Elbette İbn Haldun her ne kadar böyle bir tahlilde bulunsa da onun beşeri tarih ve medeniyet felsefesinin arka planında, bir sabite olarak, meşiyetillah (Allah'ın âlem için takdir ettiği plan) olarak adlandırdığı şey vardır. Allah, içtimai ve tarihi değişim için gerekli şartları yaratır.³¹ Ancak Allah'ın dünya üzerindeki tasarrufu âdetullaha (Allah'ın âdeti) bağlı gerçekleşir. Bu sebeple görünen gerçeklikle düşünüldüğünde, nüfus artışı başlangıçta kalkınma ve medenileşme için artı bir değer iken toplumun gerilemeye başlaması sürecinde negatif bir değer taşımaya başlar. İbn Haldun için şehirleşme ve medenileşme kaçınılmaz görünse de makul olan bedevi yaşam olduğundan aslında onun için nüfus artışı ve müreffeh yaşam pek cezbedici görünmez. Çünkü bu tür bir topluluğun gerilemesi, ahlâki bozukluk seviyesi, karşılaşmak zorunda kalacağı sıkıntılar bedevi topluluğa göre daha fazladır.

47

Gerçekten de umranı daha çok ve kalabalık olan bir şehirdeki belirli bir kesim, nüfusu kendisinden daha düşük olan başka şehirlerdeki aynı kesimden daha zengin ve müreffeh olur.³² Umranın çokluğu beraberinde bolluğu ve lüksü getireceğinden harcamayı ve başkalarına yardım etmeyi de kolaylaştırır. Oysa nüfusun az olduğu yerlerde işgücü ve üretim de az olacağı için gıda maddeleri de azdır ve insanlar bunların tükenmesinden korkarlar ve bu yüzden ellerindeki paylaşmayı depolarlar.³³ Bu durum da nüfusun çoğalmasına paralel bir şekilde ahlâkın şekillendiğini gösterir. Ancak bu husus, nüfusun yoğun olduğu yerde ahlâkın değerini gösterirken az olan yerde ahlâksızlığı gösterir. Bu durum, nüfus yoğunluğunun ahlâkla olan münasebetinin bazı özel durumlarda değişkenlik gösterebileceğini de desteklemiştir.

³⁰ Haldun, *Mukaddime II*, 472.

³¹ Abdurrahman Lakhassı, "İbn Haldun", içinde *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr ve Oliver Leaman, çeviren. Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu, cilt 1, İstanbul: Açılım Kitap, 2007, 418.

³² Haldun, *Mukaddime II*, 492.

³³ Haldun, *Mukaddime II*, 495.

İbn Haldun, medeniyetin gelişimi ile insanın ahlâki faziletlerinin gelişimini ilişkili görür. Ona göre bireylerin manevi alandaki gelişimi toplumdaki maddi unsurların gelişimini beraberinde taşır. Maddi ve manevi alan birbirinden ayrılmayacak ve birbirini etkileyen iki temel unsurdur. İbn Haldun insanların ahlâki değerlere olan bağlılığının artmasının milleti ve devleti ilerleteceği görüşündedir.³⁴ İbn Haldun ahlâki İslami çerçevede anlamlandırıldığından, insanın ahlâklı olması onun itidalli olmasına dayanır. Aşırı savurgan veya cimri, keyfine düşkün veya kendine özen göstermekten uzak, gururlu, kibirli, zenginlik peşinden koşmak gibi aşırı dünyaya meyilli veya tam tersi durumda olmak ahlâki seviyenin düşük olduğunu gösterir. İslam bize itidalli yani ölçülü, dengeli olmamızı söyler. Bu, hem insan hem toplum hem de devlet ve medeniyet için ilerlemenin en iyi yoludur.

İbn Haldun'a göre, hububattan mahrum bir şekilde çöllerde yaşayanların bedenleri ve ahlâklarının, ziraata elverişli olan yerlerde bolluk içinde yaşayanlardan daha iyi olduğu görülüyor. Evet, onların renkleri daha canlı, bedenleri daha diri, şekilleri daha mükemmel ve güzel, ahlâkları aşırılıktan uzak ve ilimleri anlayıp kavrama noktasında akılları daha parlak ve keskindir. Bu, bütün kavimler için gözlemsel tecrübenin şahitlik ettiği bir durumdur.³⁵ İbn Haldun bunun sebebinin çok fazla karışık gıda almanın vücutta kötü kötü kokulara, artıklara ve vücudun dengesiz olarak gelişmesine bağlar. Bu durum da anlayışsızlık, gaflet ve genel olarak bütün iyi hallerden sapmaya yol açar.³⁶ Çok yemek yemenin aynı zamanda ibadete de olumsuz etkisini görebiliriz. Lüks yaşam, zevk ve şatafata dayalı istek ve arzular insanları dinden uzaklaştırıp dünyevi işlere yönlendirir oysa az çeşitle beslenip zevk ve lezzetli şeylerin peşinden gitmeyenler ibadete daha meyilli olurlar. Ancak İbn Haldun ahlâki bağımsız bir değer olarak gördüğünden dini meseleleri ahlâkla ilişkilendirmez.

İbn Haldun, kazancın emeğin değerinden ibaret olduğunu söyler. Bir yerde emekler (işgüçleri) çoğalır, onların değerleri de (yani onlardan ortaya çıkan üretim ve mallar da) çoğalır. Bu da zorunlu olarak kazançların çoğalmasını sağlar.³⁷ Bu ise bolluk, zenginlik, lükse ve konfora yol açar. Ancak Malthus İbn Haldun'un tezine karşı olarak nüfusun besin miktarından daha hızlı arttığını ifade ederek nüfus artışı ile kazanç (besin) arasında negatif bir ilişkiyi görür.

³⁴ Aytekin Demircioğlu, *İbn Haldun'da İnsan ve Medeniyet*, Ankara: Gece kitaplığı, 2018, 106.

³⁵ Haldun, *Mukaddime I*, 123.

³⁶ Haldun, *Mukaddime I*, 124.

³⁷ Haldun, *Mukaddime II*, 491.

İbn Haldun basit bir şekilde gelirler çoğaldığında giderlerin de çoğaldığını; gelirler ve giderler çoğalınca da o şehir halkının rahata ve bolluğa kavuşup şehrin genişleyip büyüdüğünü ifade eder.³⁸ Elbette bu büyümenin sonu devletin çöküşü ile son bulur. Malthus İbn Haldun'a nazaran biraz daha ileriye yani çöküşü de hesaba katar. Ancak onun için aslolan devletin çöküşü değil doğal dengenin çöküşüdür yani besin miktarının çoğalan nüfusa yetmemesidir.

Görüldüğü üzere İbn Haldun birçok yerde ısrarla nüfusun içtimaî hayat tarzı üzerindeki tesirinden bahsediyor. Şehirde nüfusun çoğalmasının doğurduğu iktisadî buhranı, hastalıkları, muhaceretleri anlatıyor. Bu bakımdan İbn Haldun'la "Nüfus Kanunları" müellifi Malthus arasında kuvvetli münasebetler vardır. Nitekim Malthus da rahip Lyell'e istinat ederek, fazla çoğalmanın yaptığı tahribatı, içtimaî buhranı ve muhaceretleri izah etmektedir. Şu farkla ki, modern İngiliz iktisatçısı sarahat ve kemiyete bilhassa ehemmiyet verdiği için nüfusun artması ile gıdanın artması arasındaki nispeti adedî ve hendesî silsilelerin tezayüdü arasındaki münasebetle ifade etmiştir.³⁹

Thomas R. Malthus'ta Nüfus-Ahlâk İlişkisi

Malthus, İbn Haldun'dan farklı olarak nüfus ve ahlâk ilişkisini, nüfus ve besin artışı arasındaki artı değerle ilişkilendirir. Onun toplumları sınıflandırması besini elde etme biçimlerine göre değişmektedir. İlk olarak besinin elde edildiği ilk yöntem olan avcılıkla geçinen yabani hayatın olduğu ilkel dönemi kabul eder. Ona göre bu dönemde tek uğraş yiyecek elde etmek olduğu için nüfusun artışına yönelik kayda değer bir çaba gözükmemektedir. Malthus'a göre avcı halklarının nüfusları besin kıtlığı nedeniyle seyrek, daha fazla besin olsa hemen artacaktır bu sebeple onların nüfuslarını denetim altında tutmanın yolu sefalet olarak görülür⁴⁰; burada ahlâksızlıktan bahsedilmez çünkü henüz yerleşik hayat ve evlilik kurumu oluşmamıştır. Malthus ikinci evre olarak çoban halklarını öne sürer. Çoban halkları sürülerine verimli otlaklar bulabilmek için bir araya gelmiş ve büyük tehditler oluşturmuştur. Bu çoban halkları verimli otlaklar bulduğunda çok rahat bir şekilde besine erişebiliyordu bu nedenle avcı topluluklarına göre daha hızlı nüfus artışına sahip oluyordu. Ancak verimli otlaklar ve ihtiyaç nedeniyle bazen göç ve savaflara maruz kalan bu topluluklar zaman zaman

³⁸ Haldun, *Mukaddime II*, 493.

³⁹ Hilmi Ziya ve Ziyaeddin Fahri, *İbni Haldun*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940, 152.

⁴⁰ Thomas R. Malthus, *Nüfus İlkesi*, 2. Baskı, çeviren. Çağla Taşkın, İstanbul: Pinhan, 2022, 43.

sefalet ve ahlâksızlıkla (savaş buyruğu) nüfusu denetleyerek besin ve nüfus oranını denk tutuyorlardı. Son olarak Malthus, uygarlığın, yerleşimin ve işlenmiş toprak evresi diyebileceğimiz medeni halklar evresini değerlendirir. Elbette bu evre öncekilere göre besinin arttığı ve düzenli olarak temin edildiği bir evre olduğu için nüfus artış oranının da diğerlerine göre en yoğun olduğu evredir.

Malthus, Fransız Devrimi'nin köklü değişimlerinin İngiltere'de yavaş yavaş zihinleri hareketlendirdiği bir dönemde yaşadığından, insanların reformlara ve bireyin mükemmel bir hayata sahip olabileceğine duyulan inanca karşı duruyordu. İngiltere'de tüm bu iç çalkantıların yaşandığı dönemde Malthus, insanın mükemmelleştirilmesi ve mutluluğuna dair savların belli oranlarda hakikat aşkına zarar verdiğini ve bu konuyu insana dair herkesçe kabul edilmiş iki varsayımı ileri sürerek açıklamak ister. "Birincisi, beslenme insanın var olabilmesi için zorunludur. İkincisi, cinsiyetler arasındaki tutku zorunludur ve gelecekte de neredeyse şimdikiyle aynı şekilde kalmayı sürdürecektir."⁴¹ Buna istinaden Malthus, nüfus gücü ve besin olanakları arasında koparılamaz bir bağ kurar. Ona göre nüfus artışı ve besin artışı arasında doğal bir eşitsizlik bulunur ve bu eşitsizlik toplumun mükemmelleştirilebilirliği önündeki en büyük zorluğu teşkil eder. Dolayısıyla tüm bireylerin rahat, mutlu ve daha özgürce yaşayabilmesi ve hiçbir geçim sıkıntısı çekmeden kendini ve ailesini geçindirmesi hayali bir hipotez olarak görünür.

50

Malthus ileri sürdüğü iki varsayımı desteklemek üzere, nüfus gücünün, dünyanın insan için besin üretme gücünden belirsiz düzeyde daha büyük olduğunu kabul eder. Nüfus denetlenmediğinde *geometrik oranda* artar. Besin olanakları ise yalnızca *aritmetik oranda* artar. Rakamlara biraz yakından bakıldığında birincinin ikinciye kıyasla büyüklüğü görülecektir. Doğamızın besini insan hayatı için gerekli kılan yasası gereği, eşit olmayan bu iki değişkenin etkisinin eşit tutulması gerekir. Bu, besin olanaklarının zorluğu nedeniyle nüfusun kuvvetle ve daimi olarak işleyen şekilde denetim altında tutulması gerektiği anlamına gelir.⁴² Malthus'un sözünü ettiği artış oranları, besinlerde sürekli aynı oranda artışı gösteren aritmetik oranı; nüfusta ise katlanarak artışı ifade eden geometrik oranı ifade eder. Malthus ileri sürdüğü savları, her haklı teorinin tecrübe tarafından onaylanacağına duyduğu inançla teyit etmeye çalışır.

⁴¹ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 29.

⁴² Malthus, *Nüfus İlkesi*, 30.

Malthus'a göre, herhangi bir ülkede, gerçek ve kalıcı nüfus artışının tek hakiki ölçütü, besin kaynaklarında artıştır.⁴³ Malthus, besin üretiminin arttırılmasına yönelik her türlü ciddi girişimin beraberinde katlanarak nüfus artışının da gerçekleşeceği sonucunun kaçınılmaz olduğunu ileri sürer. Bunun sonucu ise geçimlerini karşılayamayan büyük bir nüfus çoğunluğudur. Ancak Malthus'un İbn Haldun'a nazaran nüfusun artış oranıyla ölüm oranlarının da arttığını görmezden geldiğini söylemek gerekir. İbn Haldun, nüfus artışı ile ahlâk arasında belli düzeyde bir ilişki kurarak, nüfusu fazla olan yerleşimlerin üretimleri de fazla olacağından ellerindeki bolluğu zevke ve sefaya aracı ederek toplumun ahlâkının çökeceğini kaçınılmaz görür. Bunun sonucunda toplum içinde fitne, kıskançlık, savaş, kalabalıktan ve karışık/çeşitli yemekten ötürü yayılan hastalıklar ölüm oranlarında yükselmeye neden olacaktır. Dolayısıyla Malthus'un kurduğu korelasyona sadık kalırsak ve nüfus ile ahlâk arasındaki ilişkiyi göz ardı edersek elbette besin oranının nüfus oranına kıyasla yetersiz olacağını kabul etmek gerekir.

Malthus genel olarak tüm toplumlarda nüfus artışına doğru daimi bir çaba olduğunu ve bunun kontrolünün ancak insanda tefekkür aracılığıyla mümkün olabileceğini düşünür. Yalnızca insan, aklını kullanarak besinini temin edemeyeceği nüfusa sahip olmayı reddedebilir. Özellikle medeni toplumlarda nüfus, erken yaşta bir kadına bağlanmanın önlenmesi ile kontrol altına alınmaya çalışılır. Ancak bu girişim kaçınılmaz olarak ahlâksızlığın artmasıyla sonuçlanır. O halde Malthus'ta nüfus denetimi-besin artışı-ahlâksızlık arasında belli bir oranda korelasyon gözlemlenebilir. Malthus'a göre şu iki önerme halkların tarihine bakıldığında inkâr edilemezdir. İlki insan aklını kullanarak yani besinini karşılayamayacağı nüfusu denetlediğinde ahlâksızlık baş gösterir; ikincisi akıl ile denetim yapmayan insan sefaleti yaşamadan nüfusu denetlemez. Çünkü besinin bol olduğu yerde nüfus artışına yönelik daimi bir çaba gözlemlenir ki insanlık tarihinde de böyle olmuştur. O halde nüfus denetiminin gerçekleşmesinin ahlâksızlık ve sefalet gibi iki bariz muhtevası vardır.⁴⁴ Ortaya çıkan bu iki sonucun her biri toplumun farklı sınıflarına ait görülür; ahlâksızlık medeni toplumlarda daha sık ortaya çıkarken sefalet, toplum ölçeğinde daha aşağıda olanlara düşmektedir.

Malthus ileri sürdüğü iki önermeyi, insanlık tarihinin öne çıkmış bazı topluluklarında realistçi bir tavırla ispatlamayı dener. İlk olarak ele aldığı Kuzey

⁴³ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 79.

⁴⁴ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 40.

Amerika Kızılderililerinin yabanıl yaşam tarzıdır. Ona göre bu topluluk besinini avcılıkla elde ettiği için onların en büyük meşgalesi avlanmaktır ve bu sebeple nüfus artışına dair baskın bir çaba görülmez. Ahlâksızlığı yabanıl hayatın dışında tutan Malthus, sefaletin nüfusun üstün gücünü baskılayan ve besin olanaklarına denk olmasını sağlayan denetim olduğu sonucunu çıkarır.⁴⁵ Malthus sırasıyla insanlık tarihinin ilk dönemlerini aynı önermelerle ele alır. Medeni dönemi ise 19. yüzyıl İngiltere'si ile örnekendirir. İngiltere yoksulluk yasası çıkarmış olmasına rağmen yoksulların durumunu kötüleştirme eğilimi taşır. Nitekim yoksul olup kiliseden yardım alanlar ve darülacezedeki yoksulların geçimi besin üretmeksizin üretici kesimin payından karşılanır. Bu sebeple Malthus'a göre, yoksulların işgücü olmaksızın besin tüketmesi, besin üretmeksizin nüfus arttırmaktan başka bir şey değildir.⁴⁶ Dolayısıyla besin üretimi ve nüfus artışı arasındaki ilişkiyel oranı düşündüğümüzde Malthus'un teorisi haklılığını korur. Ona göre İngiltere gibi medeni ülkelerdeki aşağı sınıfların durumu düşünüldüğünde düzgün ve yeterli besin, zorlu iş ve sağlıksız meskenden dolayı çektikleri sıkıntıların artmakta olan nüfus üzerinde sürekli bir denetim işlevi görüyor olması gerekir. Malthus, önleyici ve pozitif denetimler olarak gördüğü nüfus üzerindeki bu iki büyük denetime, kadınlarla ilgili kötü âdetler, büyük şehirler, sağlıksız imalathaneler, lüks, salgın hastalıklar ve savaşı da ekler. Bu denetimlerin tamamı sefalet ve ahlâksızlıkla sonuçlanabilir. Bunlar Avrupa'daki yavaş nüfus artışının gerçek nedenleridir. Dolayısıyla ortadan kaldırıldığı yerlerde görece hızlı bir nüfus artışı kaçınılmazdır.⁴⁷ Malthus'un büyük kayıplara ve ahlâksızlığa neden olabilecek bu denetimleri, pozitif denetim olarak adlandırmasını nüfus artış hızını denetlemesi bakımından görece haklı bir gerekçe olarak kabul edebiliriz. Malthus, devletlerin tarih boyunca yaşadığı salgın hastalık, savaş ve kıtlık sonrası nüfusun azalması ile besinin arttığını ve yıllar içinde besinin temin edilmesiyle nüfusun da büyük bir coşkuyla arttığını söyler. Kısacası, sefalet veya ahlâk ile ilgisi olmayan bir nüfus denetiminin tahayyül edilemeyeceği görüşündedir.

Malthus için nüfus ilkesi gereği bazıları diğerlerine kıyasla daha fazla ihtiyaç içinde olmak zorundadır.⁴⁸ Bir toplumda paranın adil bir şekilde bölüşülmesi veya zenginlerin katkıları, o toplumdaki sefaleti önleyemez hatta zenginler yoksul, yoksullar zengin olabilir. Fakat toplumun bir bölümünün geçim

⁴⁵ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 43.

⁴⁶ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 59.

⁴⁷ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 66.

⁴⁸ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 150.

sıkıntısını zorunlu olarak hissetmesi gerekir ve bu sıkıntı da doğal olarak en az talihli mensuplara düşecektir.⁴⁹ Malthus, aslında yoksulların işlenmemiş bir toprağı işleyerek ortak gelirden pay almasına karşı değildir ancak İngiltere'deki yoksulluk yasasına göre yoksullara üst sınıfın kendi payından kısarak veya bir miktar para yardımı yaparak ihtiyaçlarını karşılaması düşüncesine karşıdır. Çünkü üretim aynı kaldığı halde üretimde rolü olmayanlara pay vermek demek, başkalarının payını azaltmak ve onların yoksullaşmasına neden olmak demektir. Aynı zamanda bu durum, beraberinde yoksul nüfusun artışı ile daha başka ihtiyaç sahiplerinin isteklerini getireceğinden orta sınıfın payı gittikçe azalacak ve besin krizi yaşanacaktır. Malthus, "ferdî durumlarda zor olsa da bağımlı yoksulluğun utanç verici görülmesi gerektiğini"⁵⁰ söyler. Dolayısıyla eli iş tutan herkesin istisnasız devletin ortak gelirinden pay almak yerine üretime aktif bir şekilde katılması gerekir. Bu, Malthus'un kilise hayır kuralarının kaldırılması yönündeki düşüncesinden kaynaklanır.

Malthus'un çizmek istediği tabloda belli bir oranda artan besinin nüfusa dağılımını görmekteyiz bu dağılım ne kadar eşit veya adil olursa olsun besin daima nüfusa yetersiz gelecektir. Çünkü besinin arttığı yerde nüfus da artar ve bu artış besine kıyasla daha öncede belirtildiği üzere çok daha fazladır. Nüfusun bu artışı, toplumda sınıflar arası değişime neden olabilecek bir paylaşım gerçekleşse bile sefalet ve ahlâksızlığa neden olmaktan kurtulamayacaktır. Çünkü nüfus-besin ilişkisine dayanan bu teoriye göre, toplumun nüfusunun denetlenebilmesi için birilerinin yoksulluk yani sefalet çekmesi kaçınılmaz görünür. Marx'ın birkaç yerde belirttiği gibi, Malthus'un vardığı bu sonuçlar, genellikle ya bir bütün olarak egemen sınıfların çıkarlarının yanında ve işçilerin çıkarlarının karşısındaydı, ya da egemen sınıfların daha ilerici kesiminin karşısında, daha gerici kesiminin çıkarlarından yanaydı.⁵¹

Bir ülkedeki artan üretim ile artan işgücü talebi işçinin durumunu evliliği son derece teşvik edecek derecede iyileştirdiğinde, ülkenin nüfusu artan üretimin ötesine geçene dek erken yaşta evlilik âdetinin sürmesi muhtemeldir ve hastalıklı dönemler bu durumun doğal ve zorunlu sonucuymuş gibi gözükmektedir. Dolayısıyla besinin, nüfus artışını teşvik edecek ama nüfusun bütün taleplerine karşılık veremeyecek şekilde kifayeti artırdığı bu ülkelerin, nüfusun ortalama üretim ile daha bütünlüklü bir uyum içinde olduğu ülkelere

⁴⁹ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 58.

⁵⁰ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 60.

⁵¹ Marx ve Engels, *Nüfus Sorunu*, 25.

kıyasla dönemsel salgın hastalıklara daha fazla maruz kalması beklenir.⁵² Malthus, burada gerektiği takdirde besin artışı ve nüfus artışını dengelemek adına kendi ifadesiyle “gereksiz olanı baskılamak için büyük ve yıkıcı salgın hastalıkların gereksindiğini” söylemek ister. Bu salgınların ortaya çıkmasını engelleyen şey ise, nüfusu azaltan diğer nedenlerdir. O hâlde nüfusun gücü besin üretme gücünü baskıladığında zamanından önce ölüm kaçınılmaz görünür. Malthus özellikle doğanın sınırlayıcı yasalarını öne sürerek, nüfus artışının zorunlu olarak besin kaynaklarıyla sınırlı olduğunu belirtmek ister.

Malthus'a göre, insanoğlunun yaşamı için gerekli olan gıdanın sağlayıcısı olan doğa yasaları gereğince, bu iki eşitsiz gücün (nüfus artışı ve besin üretimi) yaratacağı etkiler eşit bir seviyede tutulmalıdır. Doğanın bu iki artışın etkilerini eşit tutma yönündeki tasarrufu, hayvanların ve bitkilerin ırklarının tohum israfı, hastalık ve erken ölümle sonuçlanmasına yol açar. İnsanlar arasındaki etkileri ise mutsuzluk ve ahlâksızlık biçiminde ortaya çıkmaktadır. Önceki deneyimlenen mutsuzluklar, kesinlikle bunun gerekli bir sonucudur. Ahlâksızlık ise, yüksek derecede olası bir sonuçtur ve dolayısıyla da bunun egemen olduğu durumları sıklıkla görmekteyiz.⁵³ Malthus, bu iki eşitsiz gücün etkilerinin kaçınılmaz olarak bir sefalet ve ahlâksızlık doğurmadan eşitlenmesinin mümkün olmadığını ve bu argümanın doğru olması durumunda insanın mükemmelleştirilebilirliğinin tahdidi olduğunu düşünür.

54

Malthus'ta toplumdaki ahlâksızlığın nedenlerinden biri dolaylı olarak nüfus artışı üzerindeki denetime bağlanır. Ona göre, ahlâki değerlere sahip bir halkın, erdemli olma sebebiyle evlenme isteği ve ahlâki değerler sebebiyle yaşam standardındaki iyileşme nüfus artış hızına öngörülemez bir katkı sağlar. “Tüm toplumlarda, hatta en ahlâksız olanlarda bile, herhangi bir ahlâka ve erdeme bağlı olma eğilimi o kadar güçlüdür ki nüfusun artışına yönelik sürekli bir çaba hali mevcuttur.”⁵⁴ Aynı zamanda Malthus'a göre, nüfus artışını önlemeye yönelik kontrollerin evlilik üzerindeki etkileri, her iki cinsiyeti de sürekli olarak kaçınılmaz bir mutsuzluk hâli ile etkileyen ahlâk bozukluğu sonucunu gözle görülür derecede önümüze sermektedir. Malthus'un bu meşhur eserinin ana argümanı, insanoğlunun ahlâk ve erdem bakımından yoksunluğu bu dünyada hiçbir zaman üstesinden gelinemeyecek bir meseledir.⁵⁵

⁵² Malthus, *Nüfus İlkesi*, 75-76.

⁵³ Thomas R. Malthus, *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*, çeviren. Sevil Zengin, İstanbul: Dergâh, 2021, 23-24.

⁵⁴ Malthus, *Deneme*, 31.

⁵⁵ Malthus, *Deneme*, 149.

Malthus, yetişkinlerin sayısı ile evliliklerin sayısının oranı; evliliğe getirilen sınırlamalar neticesinde ahlâki değerlerin ne derecede bir uzama sahip olduğu; çocuk ölüm hızının ve emeğin gerçek fiyatındaki değişimler ile alt sınıfın kolaylık ve mutluluk algısı arasında da bir ilişki görür. Ona göre nüfusun bu üstün gücü, sefalet ya da ahlâk bozukluğu üretilemeksizin kontrol edilemeyeceğini, insan hayatındaki bu türden kötü durumların ve bunları üreten fiziksel nedenlerin devam etmesinin ise, bu durumun çok fazla ikna edici bir tanıklık üretilmesini sağladığı da görünmektedir.⁵⁶

Malthus, bir ülkenin mutluluğunu tamamen o ülkenin yoksulluğu veya zenginliği, gençliği veya yaşı, seyrek veya yoğun nüfuslu olmasına değil; nüfus artış hızına ve yıllık besin artışının yıllık kısıtlanmamış nüfus artışına yaklaşma derecesine bağlar.⁵⁷ O halde ahlâk dediğimiz değer, nüfusun besin artışına olan denkliliğine uygun olacak biçimde şekillenen bir olgudur. Dolayısıyla Malthus'a göre ahlâki mükemmeliyet ortaya çıkarmak için ahlâki kötülüğün muhakkak gerekli olması son derece olası görünmektedir. Yalnızca iyiyi gören bir varlığın, kör bir zorunlulukla eyleme geçtiği haklı olarak söylenebilir. Bu durumda iyi olanın arayışı, erdemli temayüllerin bir işareti olamaz.⁵⁸

Sonuç

Malthus'un İbn Haldun'la en belirgin ortak yanı idealist olmayan yaklaşımıdır. Her ikisinin de tarihteki yaşanmışlıklar üzerindeki değerlendirmeleri ve realist tutumları benzerdir. Ancak İbn Haldun'da nüfus artışı ahlâksızlığa yol açarken Malthus'ta ahlâksızlığın nedeni nüfus artışı üzerindeki denetimdir.

Malthus'un teorisi amacını gerçekleştirmeye çok yakın görünüyordu çünkü ileri sürdüğü teoriler o dönem için çok gerçekçi görüldüğünden ne toplumun yetkinleşmesi ne de en ufak bir reform hareketinin yararı öngörülebiliyordu. Malthus aslında kapitalizm altında nüfus yoğunluğu ve besin krizi gibi toplumsal bir görüngü ortaya atarak dönemin egemen güçlerinden yana bir politika izliyordu. Onun teorisi o dönemde amacına ulaşamamış olsa da günümüz dünya nüfus denetimi politikasında gayesine erişmiş görünmektedir. Nitekim dünyadaki birçok ulusun, dünya nüfusunu denetim altında tutmak için Malthusçu teoriye dayanarak, çiftler arasındaki arzuyu artırmak yerine bitirmek

⁵⁶ Malthus, *Deneme*, 35.

⁵⁷ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 82.

⁵⁸ Malthus, *Nüfus İlkesi*, 182.

için eşcinsel yaşamın özgürlük adı altında yasalaştırılmasını desteklemektedir. Bu politika, her ne kadar bireylerin özgür seçimlerine saygı gibi görünse de iç yüzü nüfusun denetim altına alınmasıdır. Bununla birlikte son yıllarda ortaya çıkan salgın hastalıklar, erken yaşta evliliğin özendirilmemesi ve yapay besinlerin üretilmesi gibi gelişmelerin kaynağı, yine Malthus'un nüfusun denetlenebilmesi için ileri sürdüğü teori gibi görünmektedir.

Tüm bunlardan bağımsız olarak, insanlığın her evresi kendi gelişimine bağlı olarak kendi nüfus artış biçimini şekillendirebilir. Bunu yalnızca besin elde etme olanağına bağlamayı, feodal düzeni yakından tanıyan Malthus için abes bir fikir olarak görmemek gerekir. Bu fikri günümüz şartları ile kıyasladığımızda besine ulaşımın bu kadar kolay olmasına karşın özellikle Malthus'un da örnek verdiği Avrupa ülkelerinde nüfusun gittikçe yaşlandığını ve azaldığını görmekteyiz. Dolayısıyla nüfus artışını besin artışına bağlamak artık günümüz dünyası için çok yetersiz bir varsayım gibi görünmektedir. Nüfusun yoğunluğunu her ne kadar besin teminine bağlayamasak da ahlâki zemindeki değişim her dönemde kendini göstermeyi başarmıştır. Bu durum yukarıda ifade edildiği üzere günümüz şartları için de geçerliğini korumaktadır.

56

Bunların yanı sıra, Malthus'un bir papaz olarak, ilahi takdire yer açmaması, tabiatın verili olduğu hâliyle sanki canlı veya organik değil de mekanik bir araç olarak görülmesi ve yasalarının zorunlu ve değişmez olarak kabul edilmesi tek taraflı ve pek de masum olmayan bir bakış açısı niteliği taşır. Her ne kadar doğa yasalarını ve toplumun geçimini gözettiğini belirtse de teorisi temelde kapitalizme ve reform karşıtlarının fikirlerine hizmet eder. Bu yönüyle elbette siyasi bir tutumu barındırır ancak bizim için daha mühim olan yönü, nüfusun kontrolsüz veya denetimsiz artmasının iktisadi sonuçları ile birlikte ahlâki yozlaşmanın sebebi olmasıdır. Ancak bu durum yani ahlâkın yozlaşması meselesi, Malthus için bir sorun değil aksine gerekli ve mecburi bir sonuç olarak görülür.

Aynı düşüncenin Orta Çağ'ın hemen sonlarına doğru İbn Haldun açısından çok farklı ele alındığı açıktır. Ahlâksızlık, nüfusun artışı ile beraber ortaya çıkan ve gerekli olmasa da zorunlu bir şekilde ortaya çıktığından devletin çöküşüne sebep teşkil eden bir unsurdur. İbn Haldun'daki zorunluluk vurgusu kaderci hipoteziyle ilişkilendirilebilir ve ahlâksızlık burada nüfusu denetleyen bir mekanizma değil aksine siyasi ve toplumsal çöküşün zeminini hazırlayan bir etken olarak görülür.

İbn Haldun, Malthus'un nüfus ve besin korelasyonu göz önüne alındığında bu konuda, ilahi takdire yer bıraktığından nüfusun gücünü besinin artış oranıyla kıyaslamaz. Bu konu onun nezdinde, insanın değişmez tabiatıyla birlikte gelen savurganlık, lükse ve konfora düşkünlük gibi toplumun yapısını ve ahlâkını bozacak ve bunu bir ölçüde devletin işleyişinde gösterecek iktisadi, siyasi ve içtimai bir husustur. Besin üretimi ise nüfusun çoğalması ile birlikte çoğalan bir dengeye sahiptir. İbn Haldun bir Müslüman olarak doğanın yasalarının değişmez olduğunu ve her yıl mahsulün işçinin emeğine kıyasla arttığını söylemek yerine yüce rahmet sahibi Yaratan'ın yarattığı her kula rızkını verecek kudrette olduğuna inanır. Elbette bu, düşünürün fikirlerini açıklarken sahip olduğu görüş ve hakikat aşkını ne düzeyde gözettiği ile ilgili bir meseledir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet. *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*. 3. Baskı. Ankara: Vadi, 2002.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi: İbn Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*. 7. Baskı. Çeviren. Ahmet Arslan. Cilt 2. İstanbul: İletişim, 2013.
- Demircioğlu, Aytekin. *İbn Haldun'da İnsan ve Medeniyet*. Ankara: Gece kitaplığı, 2018.
- Erten, Murat. *Hayatı, Eserleri ve Meseleleriyle İbn Haldûn*. İstanbul: Say, 2020.
- Falay, Nihat. *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*. İstanbul: Güryay, 1978.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime I*. Çeviren. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak, 2004.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime II*. Çeviren. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak, 2004.
- Lakhasi, Abdurrahman. "İbn Haldun". İçinde *İslâm Felsefesi Tarihi*, editörler Seyyid Hüseyin Nasr ve Oliver Leaman. Çevirenler. Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu, 413-428. Cilt 1. İstanbul: Açılım Kitap, 2007.
- Malthus, Thomas R. *Nüfus İlkesi*. 2. Baskı. Çeviren. Çağla Taşkın. İstanbul: Pinhan, 2022.
- Malthus, Thomas R. *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*. Çeviren. Sevil Zengin. İstanbul: Dergâh, 2021.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Nüfus Sorunu ve Malthus*. Çeviren. Oya Yaylalı. Ankara: Sol, 1976.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygurluğa*. 7. Baskı. İstanbul: İletişim, 2002.
- Rousseau, Jean Jacques. *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk I*. 2. Baskı. Çeviren. Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: M.E.B., 1989.
- Toku, Neşet. *İlm-i Umran: İbn-i Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*. Van: Bilge Adam, 2000.
- Uludağ, Süleyman. *İbn Haldun: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. Ankara: TDV, 1993.
- Ülger, İlhami. *İbni Haldun: Işığın Kaynağı Doğu-4*. İstanbul: Berfin, 2004.
- Ziya, Hilmi ve Ziyaeddin Fahri. *İbni Haldun*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940.